

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ I

ПРОЗА

НІЧ

День хилився до заходу, але наоколо зовсім не помітно було вечірнього заспокоєння. Навпаки, жвавий і неспокійний рух все тільки зростав.

На чорних полях журавлі ще крутили свій воєнний танець, паруючись на сей рік. В непроглядно густих вербах над низиною потоку птаство заводило якісь безнадійно гарячі спори, пересипані криком. Звірята й люди однаково чули прилив якихось неспокійних сил. Здавалося, приглянувшись уважніше, можна було помітити, як тривожно ворушилася земля, томлячись бажанням розродитися силою живих істот, що бушували в ній.

Ніч спускалася, вогка й тепла, але дотик її ніжного пахучого покривала, що оповивало землю, тільки ще більше дражнив і підіймав енергію життя. Міріяди животинь тиснулися на світ. Сухе листя рухалось і шамотіло під ударами трав, що пробивали собі вихід із землі в світ. Комахи, жуки, хробаки розривали покрови своїх сховів в пориві жадоби руху і множення. Набряклі пупінки тріскали, сповняючи солодкавим бальзамічним запахом повітря, наповнене густими випарами життя і бажання.

Трепихання життя переливалося густою піною переповненої чаші.

Коли ніч стемніла, долина наповнилась незвичайним рухом.

Фіртка неустанно рипіла, впускаючи на цвинтар юрби хлопців підлітків і парубків в нових настобурчених свитках і таких же чоботях, підкованих великими нестертими залізними підковами. Вони наповнили голосом тихий дідинець, де беззвучно витали тіні мерців, щільно обсадили весь сей церковний горб, що підіймається над долиною стрепихатих верб. Одні стучать своїми підковами на платформі дзвіниці, на її сходах. Інші йдуть до середини темної церкви, “на одягніє”*. Але вони недовго зістаються там, і найбільше їх бере участь в розкладанню огнищ. Червоні стовпи іскор, огню й диму підіймаються наоколо церкви. Вони то опадають, то підіймаються високо, коли хлопцям удається розшукати якусь значнішу штуку до спалення. Святий огонь-чиститель палить і нищить мертві останки й очищає землю для нового життя. Він проганяє ворожих духів холоду та смерти й помагає землі розродитися.

Весела, шумлива юрба кипить наоколо огнів. З-за тісних груп людських тіл огонь проривається тільки непевними, рухливими проміннями в темну долину й надає фантастичний характер тому рухові, що йде далі на дорозі в долині. Групи людей, темних і загадкових, як гноми, чергуються з запряжками волів і возами з “свяченим”. Таємничий рух і оживлення зростають на церковнім горбі. Темні купи людей ворушаться серед могил і нагробних хрестів, і нелегко відрізнити сі невиразні постаті людські від темних гілляк, що розпростираються над ними, і нагробних хрестів, що

розтягають над ними свої рамена. Гроби, дерева і люди — все мішається, рушається і коливається в сю чудову ніч, повну тайни й очікування.

Велика містерія нависла над землею. І все притаїлося, ждучи її об'явлення.

Серед сього здержливого руху і безпокійної тиші відчинилися двері темної церкви й випустили процесію. Разом з тим різко затрепихалися дзвони під нервовими, напруженими ударами добровольців-дзвонарів, що так довго чекали сього щасливого моменту. Звуки спочатку різкі і нерівні, далі трохи більш гармонійні, поплили по широких просторах доохресних долин, і назустріч їм летіли такі ж звуки, тільки ослаблені віддаленням і через те більш музикальні, з далеких сусідніх горбів, вінчаних червоною луною огнів, де чулося таке ж оживлення і рух життя.

Юрба людська лилася без кінця з розчинених дверей, з корогвами, фанами, хрестами, лихтарями, образами, що в півтьмі прибирали фантастичні контури і форми, серед червоних плям світла, що миготіли, гасли під поривами весняного вітру — і засвічувалися знову. Крикливі, різкі голоси співають сумний, похоронний мотив, але слова його звучать радісною вістю життя, і самий спів щодає лунає все більш тріумфально. Сильні руки з завзяттям витримують корогви против ударів весняного вітру, як побідні прапори, їх прапорища шелестять, опираючись о гілляки дерев, що звисають над церквою, й радісно обіймаються з ними. Люди йдуть в густій юрбі серед могильних горбків своїх дідів і не можуть стриматися, щоб не потріпати привітно їх глибоко порепаних, напівзогнилих намогильних хрестів, ділячися з ними своїм радісним екстазом, що проймає їх усіх, всю юрбу. Вони підспівують співом серед веселого, галасливого гуку дзвонів і чують, як до їх крикливих, живих людських голосів примішуються глухі звуки іншого світу. На їх пісні побіди над смертю відзивають голоси мертвого світу, повні радості і співчуття.

Дзвони змовкли раптом. Люде стоять перед темними, зачиненими дверима серед напруженої тиші людської юрби, серед містичного, повного звуків, мовчання природи. Вони жадають приступу — вступу для тріумфального походу життя. І коли співці, нарешті, зачинають тріумфальну пісню воскресення, двері відчиняються перед ними. Преображена, просвітлена церква розкриває їм своє святочне нутро. Проворні паламарі в штивних, обшитих юхтом, свитках і в монументальних чоботях спішно проробили свою нехитру церемонію перебирання церкви. Чорні страсні образи замінені золотими, жалібні застілки — червоними. І не вважаючи на щорічне повторення, ся нехитра церемонія сердечно розчулює всіх. Старенькі червоні плахти з потертими галунами тішать їх як не знати яка краса. Ах, се ж

радість! І вона чується у всім. В сих масивних купах поломіння тоненьких свічечок, що стирчать пучками скрізь. В надзвичайній масі голосів на хорах, що співають так нечувано завзято. В галасливих дзвонах, що спішать обізватися в кожній хвилі й пильнують надзвонити в призначений їм момент якнайбільше й найсильніше. Як міцно і рівно тримається сього дня старий панотець, скинувши з плеч свої вісім десятків; як розкішно блищить його волосся на нових сріблястих ризах, і як сильно звучить його голос, коли він заводить великодні пісні.

Ах, сі пісні перейняті такою радістю, що не можна їх довго слухати пасивно. Люде підспівують і похитуються ритмічно. Вони хотіли б пуститися якимсь урочистим хороводом, побожним танцем святого царя перед святим ковчегом. Радість в них така велика, що вони не можуть противитись екстатичній жадобі руху. Виходять на дідинець, інші йдуть то до ясно освітленої церкви, то до темного цвинтаря, щоб дати вихід радісній екстазі. Прислухуються знадвору співам, підспівують їм півголосом. І знову причувається, що разом з ними приспівують якісь хори, приглушені, але такі ж радісні. Чи се покоління одшедших підспівують разом з ними? Ні, тут чуються ноти відмінні — тільки в дуже загальнім характері схожі з сим великоднім співом. Чи се покоління давнішні, які ще не знали Пасхи і не вміли сих пісень? Вони співають пісню весняного відродження, не знаючи Христа. Се ж така недавня річ, сей християнський культ. Йому в сих сторонах минуло ледве кілька сот літ!

Був Великий Пан, потім з'явився страждущий Діоніс*; дев'ятнадцять століть тому з'явився Христос. Природа ще не знає його: вона не може слідити за такими новими явищами, їй незнана ідея духового відродження, тріумфу над матеріальною смертю вічного життя духу. Вона співає старий гімн Великому Панові, вічноживущій в вічнім оновленню сили життя. І в нинішніх великодніх співах пізнає вона свій старий гімн, і до сих великодніх пісень підспівує на честь Великого Пана. І в нинішніх душах, в нинішній великодній екстазі чи не відзивається старе свято весни, і сі веселі юрби чи не продовжують несвідомо її старий культ?

Знову яряться дзвони, знову деруться співаки. Нова процесія, вже при ранішнім світлі, обходить знову церкву. Але всі вже втомлені довгою нічною екстазою. Упоєні, хмільні радістю, люди хитаються, йдучи знову під похилими гіляками, серед густо зрошених могил і гробівців.

Чути близькість сонця. Птаство наново підіймає крик на деревах. Пупінки й пучки розпукуються, спішачися побачити світло. Листя і пагонці, тільки що вибившиися з землі, розкриваються настрічу дню. Свіжонароджені покоління комах радісно роззираються в сім безмірно широкім і блискучім світі.

Люде йдуть, хитаючися, як п'яні, — упоєні радістю, утомлені екстазом. З тяжких гіллячок спадають на них краплі роси — поронені в нестямі. В холоднім, передрозвітнім повітрі чути, як підіймаються хвилі ароматів близького дня.

Все тріпоче приглушеною, ледве стриманою жагою життя, його уживання і множення в безконечність.

І чується, як сонячне проміння проникає десь-десь уже зовсім близько, щоб ударити між сі причаєні сили і об'явити довершену містерію життя.

також проти беззастережної угоди з Польщею. Обстоював незалежність Української Православної Церкви та її перебування в юрисдикції Царгородського патріарха.

Вічної похвали от нас єсть достоїн... — цитуються перші дві строфи заключного хору віршованої драми “Милость Божія”. Вона написана і поставлена на сцені в Київській академії 1728 р. до 80-річчя початку народно-визвольної війни. Це перша українська п'єса, в якій відтворено події 1648–1654 рр. під керівництвом Б. Хмельницького і з єднання України з Росією. Автор драми невідомий. Твір вперше надрукував О. Бодянский у “Чтениях в обществе истории и древностей российских”. — 1858. — Кн. 1. — С. 79–100. Друга публікація подана у вид.: Исторические песни малорусского народа, с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. — К., 1875. — Т. II. — Вып. 1. — С. 141–166.

с. 119 Другого дня — на св. Федора Начертаного Хмельницький святкував свої іменини — тобто 27 грудня за старим стилем.

с. 120 ... мабуть гетьман, осівшись в замку на Киселівці... — Замкова гора, Хоревія, Киселівка, Флорівська (або Фролівська) гора — історична місцевість Києва на правому, високому березі Дніпра з крутими схилами. Розташована між Старокиївською горою, Цекавицею, Гончарами і Кожум'яками — з одного боку та власне Подолом — з іншого. У 1370–1380-ті роки, коли Поділ став центром Києва, на Замковій горі був споруджений дерев'яний замок литовського воєводи. У 1482 р. під час навали кримського хана Менгли-Гірея замок був спалений, а близько 1532–1545 рр. — відновлений та перебудований. Киселівкою гору стали називати у середині XVII ст. за іменем Адама Киселя, який був київським воєводою в 1649–1653 рр.

с. 122 Перед заговинами було весілля... — заговини, запуст — останні дні перед постом, коли дозволено споживати скоромне (сало, м'ясо тощо); переддень посту.

... в козацькій реєстрі 1649 р. може кожний цікавий і тепер його прочитати на чолі київської сотні... — йдеться про королівський реєстр Війська Запорізького, складений в часи Хмельниччини після укладання Зборівського миру між урядовими військами Речі Посполитої та українськими козаками. Пам'ятка історії України. Налічує понад 40 000 козаків, записаних у 16 полків. Реєстр опублікував О. Бодянский у Москві 1875 р. У цьому реєстрі справді значиться київський сотник Григорій Піщенко (див. сучасне видання: Реєстр Війська Запорізького 1649 року: Транслітерація тексту. — К., 1995. — С. 291).

Ніч

Перша публікація: ЛНВ. — 1909. — Т. 46. — Кн. 5. — С. 288–291, підписана криптонімом М. З. Автограф невідомий. Ймовірно, саме про початок роботи над цим твором йдеться у “Щоденнику” (ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 25) М. Грушевського, де під датою 29 березня 1909 р. є такий запис: “Великдень. Не класили за вечера, а пішли на одіяння, і я з Кулюнею — до Благовіщен[ської церкви], потім до Пріюта, а по утрени додому. Нагадало се мені мої екстатичні часи й понаводило на гадки, які я зараз же рано взявся переносити на папір”. На підставі цього запису датуємо “Ніч” 1909 роком.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 177–183.

с. 123 Інші йдуть до середини темної церкви, “на одіяння” — у Великодню ніч у кожному селі палили вогнище, яке називалося “одіяння” — воно відганяло всю нечисту силу від села, очищуючи його.

с. 125 Був Великий Пан, потім з'явився страждущий Діоніс... — Пан — грецький бог лісів, отар, пастухів, пізнше — покровитель усієї природи. У давньому Римі культ Пана злився з культом італійських божеств Фавна й Інуа. Зображували Пана напівлюдиною-напівцапом — з цапиними ногами, рогами та бородою — рештки тотемізму, що свідчать про древність цього бога. Діоніс (Вакх, Бахус) — один із найпопулярніших богів давньої Греції, бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства. Найбільшого розвитку культ Діоніса досяг у вченні орфіків. У їхній міфології Діоніс — син Зевса й Персефони, роздертий титанами. Афіні пощастило врятувати лише його серце, і Діоніс був знову відроджений завдяки Зевсові. Земні страждання — “страсті Діонісові” оспівувались у дифірамбах і зображувались в театральних виставах, з яких розвинулась антична драма.

Предок

Перша публікація: ЛНВ. — 1909. — Т. 48. — Кн. 11. — С. 302–307, підписана криптонімом М. З. Автограф невідомий. У щоденникових записах від 2–8 серпня 1909 р. йдеться про роботу М. Грушевського над “Предком”, що дає підстави уточнити датування цього твору — серпень 1909 р.

Друкується за останньою прижиттєвою публікацією: *Грушевський М.* Під зорями: Оповідання, на черки, замітки, історичні образи... — С. 184–193.

Після публікації цього твору в “Літературно-науковому вістнику” М. Коцюбинський писав до М. Грушевського: “Тільки що прочитав Ваше оповідання “Предок”. Воно мені сподобалося ще більше, ніж “Ніч”. Справді, наш предок живе в нас, ми носимо його в собі, його інстинкти, звички і уподобання, ми тужимо за ним. Оповідання викликає не тільки емоції, так би мовити, інтелектуального характеру, а дає настрої гарним, не робленим описом природи. Ваша манера, спокійний і глибокий тон оповідання, нагадує мені найбільше манеру Анатолія Франса, якого я дуже люблю” (*Коцюбинський М.* Лист до М. Грушевського від 12 листопада 1909 р. // ІЛ. — Ф. 7, од. зб. 486, с. 2).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.